स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ,नांदेड

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेडच्या मानवविद्याशाखा अंतर्गत राज्यशास्त्र विषयातील पीएच.डी. पदवीच्या नियोजित संशोधनासाठी सादर करावयाचा आराखडा

“भारतीय संविधानातील ३७० कलम – एक चिकित्सक अभ्यास”

संशोधक

कांबळे जयपाल व्यंकटी

एम.ए (राज्यशास्त्र) , सेट

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.प्रताप वामनराव पाटील

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय,वसमत

ता.वसमत जि.हिंगोली

संशोधन केंद्र

पीपल्स कॉलेज, नांदेड

डिसेंबर २०२२

प्रस्तावना

आधुनिक शासन संस्था ही लोककल्याणासाठी कार्य करणारी शासकीय यंत्रणा असल्याचे मानले जाते. त्यासाठी पर्याप्त अधिकार व कार्य असलेले एक विशिष्ट स्वरूपाचे सरकार निर्माण करण्याची गरज निर्माण होते. कोणत्याही गरजेतूनच मानव नवीन शोध लावत असतो. भारतावर गेली १५० वर्ष ईस्ट इंडिया कंपनीचे राज्य होते आणि त्या इंग्रजाच्या बंधनातून मुक्ती मिळवण्यासाठी आपल्या देशातील विविध जहालवादी,मवळवादी, क्रांतिकारी नेत्यांनी योगदान दिले आणि आपणास १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी इंग्रजी सत्तेपासून स्वतंत्र मिळाले. त्याच वेळी आपला आत्ताचा २८ संघराज्य आणि ०८ केंद्रशासित प्रदेश असलेल्या भारत नव्हता,तर त्यावेळी भारतात दोन प्रकारची एकके होती. ब्रिटिश प्रांत आणि संस्थाने. ब्रिटिश प्रांत प्रत्यक्षपणे ब्रिटिश सरकारच्या नियंत्रणाखाली होती तर संस्थाने देशी राजांच्या ताब्यात होती पण त्यावरही ब्रिटिश सरकारचे अधिराज्य होते.

इंग्रज सरकारने असे जाहीर केले की,"आता आम्ही सरकार चालवणार नाही, तर तुम्हाला तुमच्या देशाची सत्ता तुमच्या हाती सोपवणार आहोत, पण तत्कालीन भारताचा विचार करता भारतात ५६२ स्वतंत्र संस्थाने अस्तित्वात होती आणि त्या संस्थानात भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायद्याने (१८ जुलै १९४७) पूर्ण सार्वभौमत्व प्राप्त झाले त्यामुळे दोन राष्ट्र निर्माण झाले त्यापैकी कोणत्याही देशात विलीन होण्याचा अधिकार हा संस्थानिकांना प्राप्त झाला, त्यामुळे आपला संपूर्ण भारत देश वेगवेगळ्या राज्यात विभागला जाईल यांची भीती तत्कालीन नेत्यांना होती. त्यातूनच भारतात बाल्कनायझेनचा धोका निर्माण झाला.

२७ जून १९४७ रोजी भारत सरकारने सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली एक "राज्य विभाग" स्थापन केला. सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या दूरदृष्टी व संपूर्ण संस्थानाच्या वाटाघाटीच्या कौशल्यामुळे ५६२ संस्था पैकी १५ ऑगस्ट १९४७ पूर्वीच सर्वच संस्थान भारतात किंवा पाकिस्तान मध्ये विलीन झाली. त्यापैकी भारताच्या हद्दीतील ५५२ संस्थाने होती, त्यातील सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या धोरणामुळे ५४९ संस्थाने भारतात विना अट विलीन करून घेण्यात आले, त्यापैकी राहिलेले संस्थान म्हणजे काश्मीर, हैदराबाद व जुनागड ही संस्थाने भारत व पाकिस्तानात विलीन होण्यास तयार नव्हती, पण काही कालावधीनंतर म्हणजेच पाकिस्तानच्या हल्लेखोरांच्या आक्रमणामुळे काश्मीरचा राजा हरिसिंग यांनी २० ऑक्टोबर १९४७ रोजी औपचारिकपणे भारतात विलीन होण्याचा निर्णय घेतला.

भारतात सर्व संस्थाने विलीन झाली.एखाद्या देशाचा कारभार चालवण्यासाठी "मूलभूत कायदा" लागतो, त्यात शासनसंस्थेने साध्य करावयाची उद्दिष्ट दिलेली असतात संविधान निर्माण करण्यासाठी ०९ डिसेंबर १९४६ रोजी (सोमवार) सकाळी 11 वाजता न्यू दिल्ली येथील "कॉन्स्टिट्यूशन हॉल" येथे संविधान सभेची पहिली बैठक भरवण्यात आली. त्या बैठकीला 211 सदस्य उपस्थित होते त्यानंतर संविधान सभेची ११ सत्रे झाली, त्यातील संविधान सभेच्या शेवटच्या सत्रामध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ०४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी घटनेचा अंतिम मसुदा मांडला आणि त्यातून २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारताने संविधानाचा स्वीकार करण्यात आला.

घटना स्वीकृतीच्या वेळी घटनेत २२ भाग ३९५ कलमे व ०८ अनुसूची चा समावेश होता, त्यावेळी घटनेत जम्मू व काश्मीर राज्यास विशेष दर्जा प्रदान करण्यात आला.जम्मू व काश्मीर हे राज्यघटनेच्या कलम ०१ मध्ये उल्लेखलेल्या "भारताच्या राज्यक्षेत्राचा" हिस्सा असून पहिल्या अनुसूचीमध्ये १५ क्रमांकाचे राज्य म्हणून त्याचा उल्लेख करण्यात आला होता, पण दुसऱ्या बाजूला भारतीय राज्यघटनेच्या भाग २१ मधील कलम ३७० नुसार जम्मू-काश्मीर राज्यात विशेष दर्जाही देण्यात आला आहे.त्यामुळे भारताच्या घटनेच्या सर्व तरतुदी जम्मू व काश्मीर राज्यास लागू होत नव्हत्या तसेच भारतीय संघराज्यातील जम्मू व काश्मीर हे एकमेव असे राज्य आहे की, ज्याची स्वतःची स्वतंत्र राज्यघटना होती. याच ३७० कलमाचा एक चिकित्सक अभ्यास या संशोधनाच्या माध्यमातून करणार आहोत, त्यातून ३७० कलमाचे विविध सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, भौगोलिक, आंतरराष्ट्रीय,पैलूचा अभ्यास आपल्याला समजून घेता येईल.

१.१ संशोधन विषयांचे महत्त्व

भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३७० हा त्यांच्या सुरुवातीपासूनच महत्त्वाचा आणि वादाचा विषय आहे १९५९ मध्ये लागू झालेल्या या कलमाने जम्मू आणि काश्मीर प्रदेशाला विशेष स्वायत्तता दिली ज्याने संरक्षण परराष्ट्र व्यवहार वित्त आणि दळणवळण वगळता विविध विषयावर स्वतःचे संविधान आणि निर्णय घेण्याचे अधिकार दिले ०५ ऑगस्ट २०१९ रोजी भारत सरकारने कलम ३७० रद्द केले जम्मू आणि काश्मीरचा विशेष दर्जा काढून घेतल्या आणि राज्याची पुनर्रचना दोन स्वतंत्र केंद्रशासित प्रदेशामध्ये केली जम्मू आणि काश्मीर आणि लडाख. कलम ३७० च्या

संस्थानाचे महत्त्व त्यांच्या ऐतिहासिक कायदेशीर राजकीय आणि सामाजिक आर्थिक परिणामामध्ये आहे

ऐतिहासिक संदर्भ :- कलम ३७० चे मूळ उद्देश आणि उत्क्रांती समजून घेण्यासाठी त्यांच्या ऐतिहासिक संदर्भाचे संशोधन करणे महत्त्वाचे आहे १९४७ मध्ये राजा हरिसिंग भारतात प्रवेशाच्या प्रकियादरम्यान जम्मू आणि काश्मीरचे नेते आणि भारत सरकार यांच्या झालेल्या वाटाघाटीचा परिणाम होता. अंतिम ठराव प्रलंबित असलेल्या जम्मू आणि काश्मीरच्या प्रवेशाच्या अद्वितीय परिस्थितीला सामावून घेण्यासाठी एक तात्पुरती व्यवस्था प्रदान करण्याचा हेतू होता त्यांच्या राजकीय स्थितीबद्दल या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास केल्याने भारतीय राज्यघटनेत कलम ३७० समावेश करण्यात आलेली गुंतागुंतीची गतिशीलता आणि विचार समजून घेण्यास मदत होते.

कायदेशीर आणि घटनात्मक पैलू :- कलम ३७० चे कायदेशीर आणि घटनात्मक परिणाम कायदेशीर व्याख्या आणि वादविहाचा विषय आहेत या विषयावर संशोधन करताना लेखाचे तात्पुरते स्वरूप इतर घटनात्मक तरतूदशी त्यांचा संबंध आणि जम्मू आणि काश्मीरला दिलेल्या सोयीतेच्या मर्यादिशी संबंधित प्रश्नाचे परीक्षण करणे समाविष्ट आहेत शिवाय कलम ३७० मध्ये बदल करण्यासाठी गेल्या काही वर्षात केलेल्या घटना दुरुस्ती समजून घेतल्यास शाळेत त्याच्या मुद्द्यावर वेगवेगळ्या सरकारच्या विकसित दृष्टिकोनावर प्रकाश पडतो.

राजकीय परिणाम :- कलम ३७० चे राजकीय परिणाम कमी केले जाऊ शकत नाहीत.हे जम्मू-काश्मीर राज्य आणि केंद्र सरकार यांच्यातील तणावाचे कारण आहे,तसेच प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय राजकारणाचा केंद्रबिंदू आहे. राजकीय परिणामांचे संशोधन करताना राजकीय पक्षाच्या वेगवेगळ्या भूमिका,सार्वजनिक भावनांची भूमिका आणि आंतर-राज्य संबंधावर, विशेषतः जम्मू आणि काश्मीर आणि त्यांच्या शेजारील राज्यामधील विश्लेषण करणे महत्त्वाचे आहे.

सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोन :- कलम ३७० ने जम्मू आणि काश्मीरच्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिणाम होतो.कलम ३७० ने प्रदान केल्या स्वायत्तेमुळे राजाला मालमत्ता मालकी नागरिकांनी निवासी हक्काशी संबंधित स्वतःचे कायदे करण्याची परवानगी मिळाली या पैलूचे संशोधन केल्याने प्रदेशातील लोकसंख्याशास्त्र विकास आणि सांस्कृतिक संरक्षणावर विशेष स्थितीचा कसा प्रभाव पडला हे समजण्यास मदत होते.

३७० कलम रद्द नंतरची परिस्थिती :- २०१९ मध्ये कलम ३७० रद्द केल्यानंतर संशोधनाचे लक्ष या निर्णयाच्या परिणामाकडे जाते. या संशोधनातून जम्मू आणि काश्मीर आणि लडाख या नव्याने स्थापन झालेल्या केंद्रशासित प्रदेशातील प्रशासन,सुरक्षा,आर्थिक विकास आणि सामाजिक गतिमानतेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करून ३७० कलम रद्द या निर्णयाची परिणामकारकता आणि त्या प्रदेशावर होणारे परिणाम यांचे मूल्यमापन करण्यास मदत होते.

भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३७० च्या ऐतिहासिक महत्त्व कायदेशीर गुंतागुंत राजकीय परिणाम आणि सामाजिक आर्थिक परिणामामुळे संशोधन करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

१.१.२ संशोधनाची व्याप्ती

भारतीय संविधानातील कलम ३७० ही तात्पुरती तरतूद होती जी जम्मू आणि काश्मीर राजाला विशेष स्वायत्तता दर्जा प्रदान करते.ऐतिहासिक आणि राजकीय आणि कायदेशीर महत्त्वामुळे हा व्यापक संशोधन आणि विश्लेषणाचा विषय आहे.भारतीय संविधानातील कलम ३७० संदर्भात ऐतिहासिक संदर्भ, घटनात्मक तरतुदी, कायदेशीर अर्थ, विशेष दर्जा आणि स्वायत्तता, राजकीय गतिशीलता, घटनात्मक दुरुस्त्या, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम,आंतरराष्ट्रीय परिणाम, सार्वजनिक मत आणि धारणा,आणि ३७० कलम रद्द नंतरची परिस्थिती हे सर्व घटक संशोधन विषयाची व्याप्ती मर्यादित करतात.

१.१.३ संशोधनाची मर्यादा

संशोधन करावयाच्या विषयाचे अंतिम उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आदर्श संशोधकाला घातलेल्या मर्यादा फायदेशीर ठरतात. प्रस्तुत संशोधनासाठी उपलब्ध साधनसामग्री वेळ, पैसा आणि वैयक्तिक मर्यादाचे बंधन विचारात घेऊन संशोधन अभ्यासावर काही मर्यादा घालण्यात आलेल्या आहेत ते पुढीलप्रमाणे असतील.

१. संशोधन अभ्यास विषय भारतीय संविधानातील कलम ३७० संदर्भात निगडित असून तो जम्मू काश्मीर या राज्याची संबंधित आहे.

२. भारतीय संविधानातील कलम ३७० मधील संशोधन अभ्यास हा राजकीय,

आर्थिक, घटनात्मक, न्यायालयीन प्रकियाचा आणि सद्य परिस्थिती कलमांचे महत्त्व या पुरताच मर्यादित असेल.

१.१.४ संशोधनाची उद्दिष्टे

संशोधन विषयावर संशोधनाचा हेतू साध्य करण्यासाठी आणि संशोधन अभ्यासाला योग्य दिशा मिळावी तसेच आपले संशोधन निष्कर्षाप्रती जावे या हेतूने संशोधन अभ्यासाचे काही उद्दिष्टे निश्चित केलेल्या आहेत ती पुढील प्रमाणे असतील.

१. जम्मू-काश्मीर या राज्यांच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा सखोल अभ्यास करणे

२. भारतीय संविधानातील कलम ३७० च्या ऐतिहासिक संदर्भाचा अभ्यास करणे.

३. भारतीय संविधानातील ३७० कलमाचे महत्त्व स्पष्ट करणे

४. कलम ३७० आणि जम्मू काश्मीरचे भारतीय संघराज्यात एकत्र करून यांच्यातील संबंध शोधणे.

५. कलम ३७० ने जम्मू-काश्मीरला दिलेल्या विशेष स्वायत्ततेचे परीक्षण करणे.

६. भारतीय संविधानातील ३७० कलमा बाबत न्यायालयीन दृष्टिकोनाचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

७. २०१९ मध्ये कलम ३७० रद्द करण्यापर्यंतच्या घटनांचे सविस्तर विश्लेषण करणे.

८. ३७० कलम रद्दनंतर जम्मू आणि काश्मीर मधील शासन प्रशासन आणि राजकीय गतिशील ते मधील बदलांचे मूल्यांकन करणे.

वरील संशोधन उद्दिष्टाचा व्यापक विश्लेषणाद्धारे भारतीय संविधातील कलम ३७० चा चिकित्सक अभ्यास करता येईल.

१.१.५ संशोधनाची गृहीतके

१.भारतीय संविधानातील कलम ३७० नुसार जम्मू काश्मीर राज्याची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारली आहे.

२.कलम ३७० च्या योग्य अंमलबजावणीमुळे भारत एकसंघ देश म्हणून उदयास येत आहे.

३.संविधानातील ३७० कलमांमुळे आंतरराष्ट्रीय धोरण मजबूत आहे.

४.जम्मू काश्मीर या राज्यांची सुरक्षा आणि भू-राजकीय गतिशीलतेवर परिणाम झाला आहे.

५. कलम ३७० द्वारे प्रदान केलेला विशेष दर्जा जम्मू आणि काश्मीरच्या सांस्कृतिक आणि लोकसंख्या शास्त्रीय विशेषतेचे जतन करण्यासाठी आवश्यक उपाय होता.

६. कलम ३७० रद्द केल्याने जम्मू आणि काश्मीरमधील एकात्मता आणि विकास वाढला आहे.

१.२. अभ्यासाची साधने

१.२.१ प्राथमिक स्त्रोत

संविधानातील कलम ३७० संदर्भात जम्मू काश्मीरची राज्यघटना आणि तिची अंमलबजावणी तसेच त्यातून संविधानामध्ये ३७० कलमांविषयी सविस्तर माहिती घेण्यात आलेली आहे.

१.२.२ दुय्यम स्त्रोत

भारतीय संविधानातील ३७० कलमाचा सखोल अभ्यास करत असताना शासकीय दस्तावेज, भारतीय संशोधन अहवाल,वर्तमानपत्रे वृत्तविशेष अंक ,वृत्तपत्रे ,मासिके, भारतीय संविधान निर्मिती प्रक्रिया संदर्भ पुस्तके,जम्मू व काश्मीर यावरील विशेष संशोधन अहवाल,विविध घटनादुरुस्ती, न्यायालयिन निवाडे याच्या सहाय्याने संबंधित विषयांची माहिती मिळवण्यास मदत झाली आहे.

१.३. संशोधन पद्धती

भारतीय संविधानातील कलम ३७० चा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी सामाजिक शास्त्रातील काही प्रमुख संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात येणार आहे ते पुढीलप्रमाणे असतील.

१.३.१ ग्रंथालय पद्धती

भारतीय संविधानातील कलम ३७० चा अभ्यास करत असताना या कलमांचा निर्मिती घटनाक्रम, जम्मू काश्मीर राज्याला लागू असलेल्या तरतूदी, तसेच विशेष तरतूद,सामाजिक,राजकीय घडामोडीचा अभ्यास करण्यासाठी व माहिती मिळवण्यासाठी ग्रंथालय परीक्षा आधार घेण्यात आला.

१.३.२ विश्लेषण पद्धती

विविध माहिती स्त्रोताच्या आधारे भारतीय संविधानतील कलम ३७० मधील विशेष बाबीचे विश्लेषण करण्यासाठी या पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

१.३.३ ऐतिहासिक पद्धती

भारतातील विविध संस्थांन निर्मितीपासून आज पर्यंत वेगवेगळ्या कालखंडामध्ये जम्मू व काश्मीर या राज्याचा इतिहास अभ्यासण्यासाठी तसेच भारतीय घटना निर्मितीचा प्रक्रियाचा ऐतिहासिक पद्धतीचा वापर करून अभ्यास करण्यात आला.

१.३.४ तुलनात्मक पद्धती

भारतीय संविधानातील ३७० कलम व इतर कलमाचा तसेच जम्मू-काश्मीर आणि इतर राज्याचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी तुलनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

१.४ संशोधन आराखडा

१.४.१ प्रकरण पहिले – प्रस्तावना

संशोधन विषयाच्या पहिल्या प्रकरणात संशोधन प्रस्तावना, संशोधन समस्या, संशोधन विषयाचे उद्दिष्टे, संशोधन गृहीतके, संशोधन पध्दती, संशोधनांचे महत्त्व, संशोधनाचे क्षेत्र, इत्यादीचा अभ्यास यामध्ये करण्यात येणार आहे.

१.४.२ प्रकरण दुसरे –जम्मू व काश्मीर राज्यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

०९ डिसेंबर १९४६ रोजी भारतीय संविधान निर्मितीची प्रक्रिया सुरुवात करण्यात आली. त्यामध्ये विविध सत्र झाले. एकूण ११ च्या माध्यमातून भारतीय राज्यघटना तसेच भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदाला मान्यता देण्यात आली. घटना निर्मिती प्रक्रिया मध्ये भारतातील सर्व संस्थानिकांचा सहभाग होता. भारतीय संविधान निर्मितीची चर्चा तसेच भारतीय संविधान निर्मितीमधील ३७० कलमाविषयीची तरतूद कशाप्रकारे करण्यात आली. त्यामधील संसदेतील वाद-विवाद याची सविस्तर माहिती आपण या प्रकरणाच्या माध्यमातून अभ्यासणार आहोत.

१.४.३ प्रकरण तिसरे - संविधान निर्मिती व ३७० कलमाची तरतूद

भारतीय संविधानाच्या भाग २१ मधील तरतुदीनुसार जम्मू-काश्मीर या राज्यासाठी ३७० कलमाची तरतूद करण्यात आली. याच कलमाच्या माध्यमातून जम्मू-काश्मीर या राज्याला स्वतंत्र राज्य घटनेची निर्मिती करण्यात आली. या स्वतंत्र राज्यघटनेच्या निर्मिती मागची पार्श्वभूमी तसेच या घटनेतील सर्व तरतुदीचा आढावा आपण या प्रकरणाच्या माध्यमातून अभ्यासणार आहोत.

१.४.४ प्रकरण चौथे – जम्मू काश्मीरची राज्यघटना व न्यायालयीन दृष्टिकोन

सर्वप्रथम या प्रकरणाच्या माध्यमातून भारतीय संविधानातील ३७० कलम यासंदर्भात भारतातील इतर संघराज्य क्षेत्र, भारतीय आंतरराष्ट्रीय संबंध, भारत व पाकिस्तान संबंध, ३७० बाबत न्यायालयीन दृष्टिकोन, भारत व चीन यांचे

आंतरराष्ट्रीय संबंध, ३७० कलमांचा भारतातील सांस्कृतिक व सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम या सर्व बाबींचा अभ्यास या प्रकरणाच्या माध्यमातून आपण अभ्यासणार आहोत.

१.४.५ प्रकरण पाचवे – कलम ३७० - सद्य परिस्थिती

२०१९ च्या घटना दुरुस्ती कायद्याने भारतीय संविधानातील कलम ३७० रद्द करण्यात आले, त्यानुसार भारतीय लोकांच्या जीवनावर यांचा तसेच जम्मू-काश्मीरमधील जम्मू,काश्मीर व लडाख या केंद्रशासित प्रदेशाच्या सुरक्षा, प्रशासन, आर्थिक, सामाजिक,राजकीय, आंतरराष्ट्रीय संबंध या सर्व बाबीचा चिकित्सक अभ्यास या प्रकरणाच्या माध्यमातून करणार आहोत.

१.,४.६ प्रकरण सहावे – निष्कर्ष आणि शिफारशी

सदरील संशोधनांचा दिलेल्या उद्दिष्टानुसार उपयुक्त संशोधन पध्दतीचा वापर करून निष्कर्ष व शिफारशी सादर केले जातील.

संदर्भ सूची

१.सुभाष सी कश्यप - "आपली संसद - भारतीय संसदेची ओळख" नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया-२०१८

२.एम. लक्ष्मीकांत - "भारत की राज व्यवस्था" एम.सी.ग्राव एज्युकेशन -२०१७

३.रंजन कोळंबे - "भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन" भगीरथ प्रकाशन -२०२१

४.अब्दुल्ला,शेख मोहम्मद - " कश्मीर अँड नॅशनल इंटिग्रेशन" मेन स्ट्रीम,स्पेशल, इशू -१८८१

५. ग्रोवर, बी. - "द स्टोरी ऑफ काश्मीर" दीप अँड दीप पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली – १९९५

६. डॉ. अरुण कुमार बट्ट - "धारा 370: कश्मीर और भारतीय संविधान" -२०१२

७. डॉ. यशवंत सिंह चौहान - "कश्मीर मुद्दा: धारा 370 का विश्लेषण" – २०१६

८. शरद जैन - "कश्मीर मुद्दा: समस्या और समाधान" – २००२

९. डॉ. दयानंद धरेप्कर - "भारतीय संविधान: एक मूल्यांकन" – १९९८

१०. डॉ. विलास अंबावडे - "संविधान आणि राज्यव्यवस्था"-१९९९

११. बलराज कृष्ण वर्मा - "कश्मीर संघर्ष और समझौता"- १९९४

१२.डॉ. अरविन्द कुमार शर्मा - "आर्टिकल 370: समय की कड़ी में कश्मीर" – २०११

संशोधक **मार्गदर्शक**